

2011. július 1. péntek

Bírák könyve 11

Dr. Hodossy-Takács Előd

Jeftét vezérré választják

^{11,1}A gileádi Jefte erős vitéz volt, egy parázna nőnek volt a fia. Jeftét Gileád nemzette. ^{11,2}De amikor a felesége is szült fiaat Gileádnak, és feleségének a fiai felnőttek, azok elűzték Jeftét, és ezt mondták neki: Nem kapsz örökséget apánk házából, mert más asszony fia vagy. ^{11,3}Jefte elmenekült testvérei elől, és Tób földjén telepedett le. Gyülelész népség verődött Jefte köré, és együtt portyáztak. ^{11,4}Néhány nap múlva az ammóniak megkezdtek a harcot Izrael ellen. ^{11,5}Amikor megkezdődött a harc az ammóniak és Izrael között, elmentek Gileád vénei, hogy elhozzák Jeftét Tób földjéről. ^{11,6}Ezt mondták Jeftének: Jöjj, légy a vezérünk, és harcoljunk az ammóniak ellen! ^{11,7}De Jefte ezt mondta Gileád véneinek: Hiszen ti gyűlöltek engem, és kiűztetek apám házából! Miért jöttetek most hozzám, amikor bajban vagytok? ^{11,8}Gileád vénei ezt felelték Jeftének: Éppen azért fordultunk most hozzád. Jöjj velünk, és harcolj az ammóniak ellen, azután légy nekünk, Gileád egész lakosságának a feje! ^{11,9}Jefte ezt mondta Gileád véneinek: Ha visszavisztek engem, hogy harcoljak az ammóniak ellen, és ha az Úr hatalmamba adja őket, akkor én akarok lenni a vezetőtök. ^{11,10}Gileád vénei azt felelték Jeftének: Hallja az Úr, ami köztünk történt. Úgy fogunk cselekedni, ahogyan mondd. ^{11,11}Akkor elment Jefte Gileád véneivel. A nép pedig a maga fejévé és vezérévé tette őt. Jefte pedig mindezt elmondta az Úr színe előtt Micpában.

Jefte tárgyal az ellenséggel

^{11,12}Jefte követeket küldött az ammóniak királyához ezzel az üzenettel: Mi dolgunk van nekünk egymással? Miért jöttél ellenem, hogy harcolj országom ellen? ^{11,13}Az ammóniak királya azt felelte Jefte követének: Azért, mert elvetted Izrael az én földemet az Arnóntól a Jabbókig és a Jordánig, amikor kijött Egyiptomból. Most tehát add vissza azt békés úton! ^{11,14}Jefte ismét követeket küldött az ammóniak királyához, ^{11,15}és azt üzenté neki: Így szól Jefte: Nem vette el Izrael se Móáb földjét, se az ammóniak földjét. ^{11,16}Hiszen amikor Izrael kijött Egyiptomból, a pusztában vándorolt a Vörös-tengerig, és elérkezett Kádésba. ^{11,17}Izrael akkor követeket küldött Edóm királyához ezzel az üzenettel: Hadd vonuljak át országodon! De nem hallgatott rá Edóm királya. Móáb királyához is elküldött, de az sem engedte ezt meg. Ezért kellett Izraelnek Kádésban maradnia. ^{11,18}Azután tovább vándorolt a pusztában, megkerülte Edóm országát és Móáb országát, így érkezett el napkelet felől Móáb országához, és tábor ütött az Arnónon túl. Nem lépték át Móáb határát, mert Móáb határa az Arnón. ^{11,19}Ekkor követeket küldött Izrael Szihónhoz, az emóriak királyához, Hesbón királyához, és ezt üzenté neki Izrael: Hadd vonuljak át országodon a magam helyére! ^{11,20}De Szihón nem hitte el, hogy Izrael csak át akar vonulni a határán, ezért összegyűjtötte Szihón egész népét, tábor ütött Jahcánál, és megütközött Izraellel. ^{11,21}Az Úr, Izrael Istene, kezébe adta Izraelnek Szihónt és egész népét, és megverték őket. Így vette birtokba Izrael azoknak az emóriaknak az egész földjét, akik azon a földön laktak. ^{11,22}Birtokba vették az emóriak területét az Arnóntól a Jabbókig és a pusztától a Jordánig. ^{11,23}Azért ha az Úr, Izrael Istene, maga űzte ki az emóriakat népe, Izrael elől, te akarsz azt birtokba venni? ^{11,24}Nem úgy van-e, hogy amit birtokul adott neked a te istened, Kemós, az a te birtokod? Mi pedig birtokoljuk mindazoknak a földjét, akiket a mi Istenünk, az Úr űzött ki előlünk. ^{11,25}Talán te különb vagy Báláknál, Cippór fiánál, Móáb királynál? Mert-e ő perbe szállni Izraellel, mert-e harcolni ellene? ^{11,26}Háromszáz évig lakott Izrael Hesbónban és falvaiban, Aróérban és falvaiban, meg az Arnón menti városokban, miért nem akartátok abban az időben elvenni? ^{11,27}Én tehát nem vétettem ellened. Te akarsz rosszat tenni velem azzal, hogy háborút indítottál ellenem. Az Úr, a bíró, ítéljen ma Izrael fiai és Ammón fiai között! ^{11,28}De az ammóniak királya nem hallgatott Jefte üzenetére, amelyet küldött neki.

Jefte fogadalma és győzelme

^{11,29}Ekkor az Úr lelke szállt Jefte-re, és ő átvonult Gileádon és Manassén. Átvonult Gileád-Micpén, és Gileád-Micpéből vonult az ammóniak ellen. ^{11,30}Fogadalmat tett Jefte az Úrnak, és ezt mondta: Ha valóban kezembe adod az ammóniakat, ^{11,31}akkor bármi jön ki elém házam ajtaján, amikor békességgel visszatérek az ammóniaktól, az Úr lesz az, feláldozom égőáldozatul. ^{11,32}Fölvonult Jefte az ammóniak ellen, és megütközött velük. Az Úr pedig a kezébe adta őket. ^{11,33}Verte őket Aróértől fogva a Minnitbe vivő útig, hús városon keresztül egészen Ábél-Kerámimig. Igen nagy vereség volt ez. Így kellett megalázkodniuk az ammóniaknak Izrael fiai előtt. ^{11,34}Amikor Jefte megérkezett Micpába, a házához, éppen a leánya jött ki eléje dobolva és táncolva. Csak ez az egyetlen leánya volt, nem volt rajta kívül se fia, se leánya. ^{11,35}Amikor meglátta a leányát, megszággatta a ruháját, és ezt mondta: Ó, leányom! Porba sújtottál, szerencsétlenné tettél! Mert én magam adtam szavamat az Úrnak, és nem vonhatom vissza. ^{11,36}A leány így felelt neki: Apám, ha szavadat adtad az Úrnak, tedd velem azt, amit kimondtál! Hiszen megengedte az Úr, hogy bosszút állj ellenségeiden, az ammóniakon. ^{11,37}Majd ezt mondta apjának: Csak azt az egyet tedd meg velem, hogy ne bánts engem két hónapig: hadd menjek el a hegyek közé elsiratni leányságomat barátnőimmal! ^{11,38}Az apja azt felelte: Menj! És elbocsátotta két hónapra. Az pedig elment a barátnőivel elsiratni leányságát a hegyek között. ^{11,39}Két hónap múlva visszatért apjához. Az pedig megtette vele azt, amit megfogadott. A leány nem élt férfival. Azóta lett szokássá Izraelben, ^{11,40}hogy évről évre elmennek Izrael leányai, és megéneklik a gileádi Jefte leányát, évente négy napig.



Amit a textusról tudni kell:

- exegetikai megjegyzések
- teológiai összefüggések feltárása

11. fejezet – Jefte harca

Jefte története nem teljesen tipikus a könyvben. Az első különlegesség már előkerült az előző fejezet kapcsán: amikor megkezdődik a harc az ammóniakkal, még nem látszik a szabadító személy, itt tehát nem érvényes a büntetés - szabadító küldése - szabadulás sémája; e helyett a harcba vonulás - vezérválasztás - Úr lelke - harc - győzelem szerkezet érvényesül. A történeti többi elem sem szokványos: Jefte nem rátör az ellenségre, hanem nagy történelmi áttekintés keretében tárgyal velük; valamint az egész elbeszélést átszövi a bíra szerencsétlen fogadalma és lányának esete.

1–11. vers: Jefte származása és a hívás

Jefte gileádi, harcra termetségével emelkedik ki kortársai közül. Egy parázna nő fia, akit saját rokonsága űz el Tób földjére (Transzjordánia, azonosítása máig vitatott), ahol egy szabadcsapat vezérévé lett. Az elbeszélésnek ez a része a Dávid bújdosásáról szóló történetekre emlékeztet, aki szintén kényszerűségből húzódik a pusztá vidékére, és „elnyomott és elkeseredett” embereket gyűjt maga köré (1Sám 22,1–2). Az elűzés oka nem teljesen világos, azt tudjuk, hogy anyja prostituált volt - talán apja adoptálta őt, de az apa halála után távoznia kellett a családból. Nem feltétlenül elzavarták: ilyen esetekben formális jogi eljárás zajlott az örökség miatt, és a döntő szót a véneknek kellett kimondani. A folytatásban a vének mennek el Jefteért, és bevonják a konfliktusba, nyilván csapatára is szükség van, így léphet a sereg élére. Hősünk azonban ekkor már diktálhat: feltételül szabja, hogy győzelem esetén Gileád vezére kíván lenni. Persze a szakasz mögött a Dávid-párhuzam ellenére is ott a feszültség: lehet-e valaki jó vezér, aki egyszer rablónak állt? Hasonló ez az eset az Abímelek-Sikem viszonyhoz is. Csak az erős vitézt látják a vének, ez alapján döntenek, ahogy a sikemiek sem mérlegelték a szövetségi viszony igazán fontos kérdéseit. Nem kerülnek elő a centrális dolgok, mint pl. hűség, lojalitás, imádság a választásban, Úr akaratának kikérése, stb. Jefte a harc előtt Micpában járul YHWH elé. (A gileádi, nem a benjámini Micpa, ld. még 34. vers is!)

12–28. vers: A történelemlecke

Ebben a részben a pusztai vándorlás példáját idézi fel Jefte az ammoniták előtt. Érvrendszere egyszerű és világos, egyúttal jól illeszkedik az ókori keleti ideológiába is. E szerint az istenek jelölik ki népük földjének határait, ez jelenik meg a 24. versben. YHWH földet adott népének, ahogy Kemós is az övéinek; bár a szövegben ez a megjegyzés vallástörténetileg nem teljesen áll meg, ugyanis Kemós Móáb istene és nem Ammóné. De ez az üzenet megértése szempontjából mellékes, a Héber Biblia nem vallástörténeti kézikönyv. Az alapproblémánál maradván azt kell látni, hogy a pusztai vándorlás felidézése az ellenséges király fő érvét cáfolja meg. Ő ugyanis azzal húzta alá területi igényeit, hogy (13.v.) Izraelt megvádolja: ammóni földeket vett el Izrael. Jefte viszont erről szó sincs, Izrael tiszteletben tartotta a testvérnépek határait, ellenben birtokba vették „az emóriak egész földjét” (21.v.), így tehát a vitatott terület eredetileg nem ammóni föld volt. A helyzet annyit változott, hogy a harc kibontakozásakor, hosszú idővel a felemlegetett események után (26.v.) Ammón már jogot próbált formálni a vidékre.¹

A történelemlecke stílusa megfelel a keleti diplomácia szabályainak. A kérdésfelvetés („mi dolgunk van nekünk egymással?”) tökéletesen alkalmas arra, hogy elbizonytalanítsa a megszólított másik felet, hisz voltaképp süketellennek állítja be az egész harcot, értelmetlennek magát a konfliktust.² A beszéd egyúttal a háborús okot is megkérdőjelezi: ha Jefte igazat mond, akkor szemben az ammóni állítással (13.v.) Izrael nem vette el a földet. Ráadásul a 24. vers az ókori ember számára nehezen megkérdőjelezhető állítást fogalmaz meg: akinek istene földet adott, az az övé. Ezt húzza alá Bálák emlegetése is, aki nem mert harcba szállni Izrael ellen, hanem az istenek szintjén próbálta meg elrendezni a dolgot (4Móz 22–24), mint aki tudja, hogy küzdelme nem is rajta múlik. Érdeemes megfigyelni, hogy a szövegben kétféle földtulajdonról beszél mind a két fél. Az egyik megkérdőjelezi a földhöz való jogot, ez az elvett terület; a másik jogosnak ítéli az igényt, ez vonatkozik az adott istenségtől kapott, az ő akaratára nyomán birtokba vett vidékre. Ez még akkor is kimondható, ha egy teológiailag

¹ A szöveg részletes elemzése: Hodossy-Takács E.: *Móáb. Egy vaskori nép Izrael szomszédjában*. Új Mandátum, Krén 9, 2008.

² Younger, K. Lawson: *Judges / Ruth*. The NIV Application Commentary. Zondervan, Grand Rapids, Michigan. 2002. 255.

elfogadhatatlan következménnyel is számolnunk kell, ugyanis így YHWH ezen a téren besorolásra kerül a térség istenei sorába. Ezzel szemben 5Móz 2,19 a Szentírás egészéhez sokkal inkább alkalmazkodó megállapítást tesz, amikor azt jelenti ki, hogy az ammóniaknak is YHWH adta földjüket.

29–33. vers: Fogadalom és diadal

A szakasz nagyon ígéretesen indul, az Úr lelke száll a kiválasztottra, ezzel Isten megerősíti őt, felkészíti a harcra. Eddig Jefte egyáltalán nem kért jelet az Úrtól, nem hangsúlyozta az isteni beavatkozás szükségességét, és ezt most egy átgondolatlan fogadalommal helyettesíti. A harcot magát nem írja le a szöveg, meg kell elégednünk a felvonulás irányának rögzítésével, valamint azt, hogy nagy volt az ammóniak veresége. A szerzőt mint-ha ennél sokkal jobban érdekelné a fogadalom. A 31. vers szerint Jefte arra tett esküt, hogy ha diadallal tér haza, bármi jön ki a házból, azt feláldozza égő áldozat (*'óláb*) gyanánt. A szövegben a „*bármi jön ki*” kifejezés hímnemű, ebből többen arra következtetnek, hogy Jefte nem számított a lányára, hanem talán állatra, melyeket a kor jellegzetes épületeiből (ezek az ún. négyszobás házak) valóban kijöhettek. Ez viszont mégiscsak spekuláció. Jefte nem volt köteles fogadalmat tenni – olyan ez, mintha üzletet akarna kötni YHWH-val, az *adok, hogy adj* logika szerint közelít Izrael Istenéhez – ez nem megy (vö. 5Móz 12,30–31).

34–40. vers: Jefte lánya

A történettel kapcsolatban több kérdés is felmerül. (1) Noha igaz, hogy a héber szöveg megengedi, hogy Jefte emberre és állatra is gondolhatott, amikor fogadalmát tette, mégis ismernie kellett a nők azon szokását, hogy kijönnék a harcból visszatérő diadalmas férfiak köszöntésére (vö. 2Móz 15). Így bár állatokat is tartottak a ház tereiben, mégis számolnia kellett azzal, hogy ember fog elélni. (2) Jefte a fogadalmát azután teszi, hogy rászállt az Úr lelke – vajon az felmenti őt? A fogadalom sugallmazott volt? (3) Feltételezhető, hogy Jefte nyilvánosan, hangosan tette fogadalmát – akkor vajon lánya nem hallott róla? (4) Miért marad el ez alkalommal az isteni közbeavatkozás, mint Izsák esetén (1Móz 22)? A feminista magyarázóknak van igazuk, akik arra gondolnak, hogy ez is csak egy példája a férfidomináns istenképnek, a bibliai Isten nem avatkozna be egy nő kedvéért? (5) Hol van a lány anyja, vagy barátnői? Miért nem állítja meg senki? (6) Jefte vajon tényleg megölte a lányát? Nem arról van szó, hogy apja YHWH szolgálatára ajánlotta élete hátralévő részére? Ezt nem mondja ki a szöveg!³ Az mindenesetre biztosnak tűnik a sok bizonytalanság közepette, hogy a történetben Jefte is vesztes. Egyetlen gyermeke volt, tőle sem született unokája, így viszont klánjának jövője szűnt meg (vö. a gyermektelen Absolon, vagy Lót lányainak kétségbeesett küzdelme a klán megmentéséért). A szöveg a bibliai női szerepek megértése szempontjából sem mellékes: rámutat Jefte lányának története arra, hogy a családok, vagy egész klánok jövője múlhat a család nő tagjain, a potenciális anyákon.

A történet, és ezt a fent feltett kérdések sora is jelzi, megmozgatta a magyarázók fantáziáját. Tény, hogy az ókori keleten a harcokhoz a fogadalomtétel szervesen hozzá tartozott, Izraelben is gyakorolták a szokást (ld. 4Móz 21,2–3). Ezzel az egész fejezetre igaz lesz a keleti logika követése: istenek osztják a földet a népeknek, és a harcosok úgy viszonyulnak YHWH-hoz, ahogy más népek a saját istenükhöz. Ez teológiailag súlyos hiba, a bűn egyik legkiemelkedőbb formája! De kérdés, hogy a szövegben ez központi kérdés-e? Elképzelhető, hogy a szerző itt elsősorban egy régi szokásnak, a lányság elsratásának, mint különleges áldozatnak állít emléket, ami más kultúrákban is ismert rítus. Ha innen nézzük, Jefte lányának története nem szervesen kapcsolódik az egész fejezethez, csupán a szereplő kapcsolja őt ide.⁴ Egy másik megközelítés szerint az a felvetés, hogy Jefte nem feláldozta, hanem férfi nélküli életre kényszerítette a lányát, kései racionalizáló magyarázat, ami elveszi az élet az egyébként valóban horrorisztikus történetnek. A nagy különbség 1Móz 22 elbeszélésével szemben nem az, hogy ott fiúról, itt pedig lányról van szó, hanem a történet kezdete: Ábrahámnak az Úr adott parancsot, Jefte viszont önfejlően tesz fogadalmat. Ezért itt nem is várható, hogy Isten beavatkozzon!⁵

Nem kell most igazságot tenni a kérdésben, és nem is feladat egy ilyen rövid áttekintésben minden részletet megvizsgálni. Azt viszont érdemes megjegyezni, hogy ez a történet, ha áldozattal ér véget, valóban horrorisztikus. De ez nem ok arra, hogy élet vegyük – a nagypénteki történet is brutális, mégsem lágyítja el a keresztyén

³ Lásd Bohmbach, K.G.: Judg 11:34–40. Daughter of Jephthah. In: Meyers, Carol (gen. editor): *Women in Scripture. A Dictionary of Named and Unnamed Women in the Hebrew Bible, the Apocryphal/Deuterocanonical Books, and the New Testament*. William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan. 2000. 234–235. 243–244.

⁴ Niditch, Susan: *Judges*. OTL Westminster John Knox Press, Louisville, London. 2008. 133.

⁵ McCann, J. Clinton: *Judges*. Interpretation. John Knox Press, Louisville. 2002. 83.

magyarázat. Van a történetnek üzenete? Van. Jefte lánya nem csak arra tanít meg, hogy a szükségtelen fogadalmat tragédiába torkollhat, hanem arra is, hogy a szenvedés nem feltétlenül jó – ha a meggondolatlanság szüli, biztosan nem az.



(Jeftére, és nem a lányára építve!)

Jefte története a szerencsétlenségbe taszító emberi meggondolatlanság mintapéldája. Ez az ember nagy mélységeket és nagy magasságokat jár meg, felemelkedik és zuhan időről időre. Távolról sem mondhatjuk, hogy ő az egyetlen ilyen hős a történelemben, a róla szóló elbeszélés azonban mégis megrázó, felkavaró és elgondolkoltató egyszerre.

Megrázó ez a történet a benne meghúzódó emberi dráma miatt. Jefte a mélységből jön, a parázna nők gyermekeinek soha nem volt különösebben nagy becsülete. Valami csoda folytán apja elismeri őt, ami lehetővé teszi számára, hogy egy jelentős, befolyásos családban éljen. Apja azonban meghal, és ez Jefte számára is a bukást jelenti, féltestvérei elűzik, örökség és család nélküli földönfutóvá lesz. Rablóvezérnek áll – a szöveg jóindulatú hozzánk és ebben az időszakban viselt dolgait titokban tartja előttünk. Aztán az idő kereke tovább fordul, és az ammóniak rátörnek Izraelre – Jefte pedig, az erős vitéz egyszerre csak hiányozni fog a hadra fogható férfiak közül. A vének ott állnak, tanácstalanul, vezér nélkül, és döntenek: rajtuk most csak Jefte segíthet. Érte küldenek, Jefte pedig megalkuszik velük: ha diadalt arat, akkor ő lesz a főnök. Ezzel nem is lenne semmi baj, a vezetők megválasztásánál majdnem mindig volt egy kis összekacsintás, egy kis konspiráció, és némi helyezkedés; csakhogy Jefte azt hiszi, hogy Istennel is „megboltohatja” a dolgokat. Ő is ajánl valamit – Isten is tegyen érte valamit. Ajánlatát vakon teszi, áldozatot ígér, de nem jelöli ki, hogy mit. Az ókori Izraelben természetes dolog volt, hogy ha Isten diadalt ajándékoz, akkor a zsákmány is őt illeti, Jefte erre tetéz ígéretével, teljesen feleslegesen. Az Úr elfogadta őt, Lelkével ajándékozta meg, feltételek nélkül, Jefte ezért biztos lehetne sikerében, és Isten különben sem vásárolható meg! Ezt nem tudja hősünk, vagy ha tudja, akkor erről feledkezik meg. A diadal után pedig jön a keserű pirula: lánya lép ki elé a kapun. Most mit tegyen? Megfogadta, hogy feláldozza! A lány meggyásolja lányságát, majd az apja megteszi vele, amit fogadott. Mélységes, megrázó, emberi dráma ez a kivetett férfiről, aki valakivé lesz, és elcsúszik egy kritikus pillanatában. Ettől kezdve pedig mit ér a diadal? Egyetlen lánya volt, a család fennmaradásának egyetlen lehetősége veszett el. A parázna nő fia nem lehetett egy nagy, fejlődő család ősatyjává.

Felkavaró történetünk azért, mert Jefte tragédiájában meggondolatlanságunkkal mi magunk is gyakran osztozunk. Mennyi meggondolatlan fogadkozás kíséri végig életünket! Ezek között vannak ártatlan fajták: egy-egy érettségiző osztályban a vizsga előtti éjszakán mennyivel többen imádkoznak, mint a bankett után! Hányszor kérünk segítséget, ígérünk bármit, csak legyen meg a vágyunk! Aztán mi lesz, ha teljesül? Ha valóban Isten előtt járva éljük az életünket, teljesen felesleges az efféle fogadkozás. A hívő ember pontosan tudja, hogy Isten ismeri szívének legbelső titkait is, és az ilyen ember azzal is tisztában van, hogy nem érdemel segítséget. Ő mégis gyakran érezhetően ott áll mellettünk, tudhatjuk, hogy ránk szállt-e Isten lelke, vagy sem. Az, hogy méltóságot, címet, rangot szerzett valaki, távolról sem jelenti, hogy az illetőt Isten választotta ki – ritka, szerencsés eset, ha ez a kettő, az emberi választás és az isteni találkozás. Ezt láttuk Jefte esetében: a vének belátták, hogy ő kell, és Isten elküldte Lelkét. Mi alapján választottak a vének? Az emberi szempontok szerint. Mi alapján választott Isten? Ez titok. A mai demokráciák egyik legnagyobb csúsztatása, hogy azt a hitet keltik, mintha a többségnek feltétlenül igaza lenne. Nem így van! Attól, hogy valamit sokan állítanak, az még lehet téves, sőt hazug is! Jefte esetében ez a kalmárszellem diadalmaskodásában látszik, ő azt hiszi, hogy amit meg lehetett tárgyalni a vénekkel, azt meg lehet tárgyalni Istennel is; ebben pedig ott van hitetlensége: elfeledkezett arról, hogy Isten ajándékba adott mindent.

Elgondolkoltató végül Jefte és lánya esete azért, mert jó lenne okulni belőle. Jó lenne megtanulni, hogy ha magunk eskábáljuk a sikert, előbb vagy utóbb úgymint garantáltan elkövetünk egy hibát. A történet különös tragédiája, hogy a hibára nem az első adandó alkalommal derül fény, hanem később, amikor eufórikus boldogságban ünneplik a sikert! A siker csúcjáról lehet a legnagyobbat zuhanni. Rejtett istentelenségeink, emberi gondolkodásunk csapdái ott lappanganak, és egyszer körülvesznek bennünket. Van megoldás? Igen. Abba kellene hagyni az emberi okoskodást, és ráhagyatkozni Isten Igéjére. Nem véletlen az, hogy az Ószövetségben a királyra vonatkozó legfontosabb törvény az, hogy olvassa, tanulmányozza a törvény ígét, hogy megtanulja félni az Urat. Ez a záloga minden vezetésnek. De nem csupán az országos vezetőkre vonatkozik ez, hanem mindenkire, minden egyénre, aki közösségben, családban él. Amíg nem hagyja abba a saját feje után járást az ember, aligha lesz tökéletesen harmonikus és kiegyensúlyozott az élete.